

Мари Врина-Николов
INALCO/CREE и СЕТОВас, Париж
marie.vrinatnikolov@inalco.fr

Многоезичието като „non-lieu de mémoire“ в българското литературно пространство (XIX-XX в.)

Marie Vrinat-Nikolov
INALCO/CREE et CETOBaC

Multilingualism as a “non-place of memory” in the Bulgarian literary space (19th-20th centuries)

Abstract

This paper aims to provide a brief mapping of what I call “the ignored languages of the Bulgarian literary space”. It attests to the lack of desire to memory texts written in languages other than that of the nation-state (Old Slavonic, Slavonic, Bulgarian) - Hebrew and Ladino, Armenian, Arabic, Persian, Osmanli and Turkish - because, since its constitution at the end of the 19th century, the Bulgarian literary historiography has been anchored on adequacy: one nation, one literature, one language, and thus provides a national and monolingual canon.

Keywords: Bulgarian literary space; monolingualism; Bulgarian literary historiography; literary canon; nation-state

Според Пиер Нора, за да говорим за място на памет, трябва предварително да е налице и желание за памет: „липсва ли желанието за памет, тогава местата на памет са просто места на история.“ (Nora 1997: 38)

Изследването, с което се занимавам от три години върху това, което наричам „пренебрегнатите езици на българското литературно пространство“, свидетелства за липсата на желание за памет на тек-

стове, написани на езици, различни от този (и неговите исторически разновидности) на националната държава. Българската литературна историография ги пренебрегва, заради това че от нейното създаване в края на XIX в., тя се опира на обединението *една* нация, *един* език, *една* литература и произвежда съответно един национален, едноезичен и твърде мъжки канон.

Понятието *литературно пространство* (за разлика от *литература* или *литературно поле*) за мен е ключово, тъй като не е сведено до затворена от националните граници територия. Истанбул, Букурещ, Браила, Одеса, например, принадлежат на българското литературно пространство през XIX в. Това е пространство, в което се движат хора, идеи и текстове, пише се на много езици (арменски, арабски, османски, персийски, турски, иврит и ладино) и се наблюдава преплитане на идентичности в територии, които са били под петвековна османска власт.

Кратката картография, която ще представя в рамките на този доклад не включва старо-славянски, църковнославянски, български и гръцки, езикът на образования славянски елит през XVIII и XIX в. Тя представлява само един етап от настоящото ми изследване, възпрепятствано от нежеланието за памет по тази тема в България и от факта, че информацията е твърде разпръсната.

Литературната историография в България: национална и едноезична от XIX в. досега

Свързан с възникването на националната идея в средата на XIX в., а след 1878 г. и с изграждането на националната държава, българският литературен канон предава чрез литературните истории и учебници една написана на старославянски, църковнославянски и български литература. Още появата на първите литературни истории през 1887 г. и 1896 г. – История на българската литература от Димитър Маринов и *Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища* от Александър Теодоров Балан – българската литература се явява като съвкупност от личности, смятани *a posteriori* за допринесли с текстовете си за изграждането на националното „самосъзнание“ и в борбите за църковна и държавна независимост. Следващите литературни истории, от богатата *История на новата българска литература* от Боян Пенев до *История на българската литература* от Светозар Игов, се представят под формата на линеен, телеологичен, едноезичен, силно мъжки „голям наратив“, вкоренен в националния политически и културен контекст. В наскоро излязлата *Българска литература от*

Освобождение до Първата световна война (2016 г. и 2018 г.) Милена Кирова заявява в увода, че „канонът ни все така има мъжко лице, не сме се опитвали да издирим и подредим литературата, създадена от български цигани или помаци, или турци например“ (Кирова 2016:17), но не предлага друг канон.

**Едно многоезично, религиозно и диглосно (Виж Strauss 1995)
литературно пространство: арабски, османски, турски,
персийски, иврит и ладино (XVI-XVII в.)**

Едноезичието на литературната историография пренебрегва всички разпространени в българското литературно пространство текстове, написани или публикувани на езици, различни от църковнославянски и български. Те свидетелстват за едно разнообразие, което се разкрива „на парчета“ в трудовете на специалисти, изследващи съответните културни пространства, без да събуди и досега интереса на българските литературни историци.

Изследванията на Стоянка Кендерова (Kenderova 2009, 2011, Кендерова 1985, 1999, 2001a, 2001b, 2003, 2010) и Орлин Събев (Събев 2017) върху мюсюлманските книги и библиотеки в българските земи показват богата литературна дейност – писане и преписване, която започва в началото на XVII в., нараства през XVIII в. и продължава до началото на XIX в. в големите градове със силно мюсюлманско присъствие. В София се съхраняват 3800 ръкописа, написани на арабски, персийски и османски, създадени в частност от местни книжовници и кописти, често свързани с мистични суфистки братства (*тарикати*). Орлин Събев изброява около 40 обществени библиотеки, първите от които са били свързани с преподаване в медресетата и джамиите между XV в. и XVIII в. През XVIII в. и XIX в. няколко библиотеки, захранвани от дарения чрез вакъфите, се обединяват. Така например през 1837 г. библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин е наброявала 2390 тома, а през 1842 г. тази на Мехмед Хюсреф паша в Самоков – 1000. Тези книги, които са били ръкописни до началото на XIX в., са се отнасяли до преподаваните науки и религиозно право, но е имало също суфистки трактати, жития, арабски граматика, хадиси, сборници с персийска поезия, исторически книги.

Около 14 000 старопечатни книги, свързани с юдаизма, са съхранени в България. Повечето от тях са печатани на иврит, няколко на ладино (с шрифт раши), в периода от началото на XVI в. до средата на XIX в.: Талмуд, Тора, Махзор, книги с въпроси и отговори. Тези книги, разпространени по българските земи, са донесени от изгонените от

Испания и Португалия евреи, или поръчани от големи италиански печатници (във Венеция, Болоня), или печатани на Балканите, предимно в Истанбул и Солун (Ешкенази и Гичев 1966, Кочев и Бомберг 2016, Гезенко 2016).

Един споделен културен хоризонт: периодичният печат и преводите през XIX в.

Заради характерната за общностите в Османската империя диглосия, различната степен на грамотност, различното време, през което се изграждат училища, гимназии и университети със светско образование на говоримите езици, различните азбуки, можем да допуснем при липса на сериозни проучвания, че споделената култура вероятно се е срещала повече в сферата на устната реч (народни песни, пословици и мъдрости, „странстващи“ фигури като Настрадаин Ходжа), а не толкова на писмената (но би било интересно да се изследват различните алманаси, например). Според Йохан Щраус обаче „the different communities were much less exclusive than it may seem at first glance and various types of contacts were much more frequent than might be expected. [...] Many readers were also familiar with one single language, but there were many channels of transmission and works which attracted a readership within all communities.“ (Strauss 2003: 40). В статията си за преводите в Османската империя през XIX в. Гюнил Йозлем Джебе подкрепя това твърдение, като стига до извода, че „It is also revealed that the *millet*s of the Empire affected each other's choice and taste resulting in a web of interactions that exhibit the literary market and literary „canon“ of the period.“ (Cebe 2016: 187). А османистът Лоран Миньон говори за „междубщностен“ и „трансазбучен“ (Mignon 2019) литературен обмен между елитите от различните османски общности.

Наистина прави силно впечатление, че много от „първите“ творби, написани на един от езиците на империята, оригинални или преведени, са излезли първоначално в периодичния печат, например като фейлетони, и то, почти всички в Истанбул, културен център на общностите. По този начин те са били достъпни за по-широк кръг грамотни/читатели – но и неграмотни/слушатели – мъже в кафенетата и са допринесли до формирането на един общ читателски вкус.

Друго явление прави впечатление: многобройни руски и най-вече западни – в частност френски – романи излизат почти едновременно на езиците на общностите, главно в Истанбул. Превеждат се на турски, арменски, български и ладино, в интервал от най-много 30 години, класици като Молиер, Фенелон, Сервантес, съвременни писатели

– Мопасан, Зола, Горки, както и изчезнали или пренебрегнати писатели или смятани за „юношески“ от националните канони - Йожен Сю, Жюл Мари, Мишел Зевако, Понсон дю Терай, Жул Верн, Александър Дюма, Алфонс Роайе, Кристоф фон Шмид. *Робинзон Крузо* е първият роман, преведен на български (1849 г., *Цариградски вестник*), но и първият, преведен на турски (с гръцката азбука през 1853 г., с арабо-турската азбука през 1864 г.). Романът *Геновева* на Шмид (преведен на български през 1872 г., на турски с гръцката азбука през 1854 г., на арменски през 1855 г., на арабски през 1869 г.) и *Приключенията на Телемаха* на Фенелон (преведен на турски с арабо-турската азбука през 1859 г. и изцяло на български през 1873 г.), веднага придобиват голяма популярност. Що се отнася до споровете какво и как трябва да се превежда, те се изразяват по сходен начин на турски и на български например. Тези преводи не само запълват пропуските и допринасят за формирането на общ читателски вкус и удоволствие от четенето сред различните общности, но изпълняват и функцията на своеобразна писателска лаборатория преди възникването на оригиналните романи.

Написаните от „малцинствата“ текстове в българската държава (края на XIX в. - началото на XX в.)

С изграждането на българската национална държава статутът на евреите, арменците и турците се променя: от религиозна общност в една голяма мултикултурна империя те се превръщат в етно-религиозно малцинство в една малка, национална и християнска (поне докъм 1946 г.) държава, която поема ангажимента да зачита техните права и свободи. През целия XX век, до 60-те години, тази религиозна и езикова толерантност, проявена главно в откриването на специални училища и публикуването на книги и вестници, придобива различни – понякога противоречиви – форми в зависимост от политическите и идеологическите промени, войните, международната обстановка и взаимоотношенията с турската държава.

Указателят *Български периодичен печат, 1844 – 1944* отбелязва за този период, който обхваща „османската България“ и българската държава, наличието на около 50 списания и вестника, публикувани на иврит и ладино, 60 арменски – закрити след 1944 г. в полза на един единствен пропаганден вестник, и 70 турски (те са по-малко от 40 между 1944 г. и 1985 г.). Относно сефарадския периодичен печат, започнал да излиза през 1843 г. с откриването в Русе на първата българска печатница на ладино, голяма част от тях са свързани с ционизма, който се развива рано в България, от 1896 г., но не малко публикуват по своите

страници литературни текстове, например романи-фейлетони, написани на ладино или преведени на този език от иврит, френски, идиш.

При липса на систематични проучвания на публикуваните на ладино книги разполагаме с каталозите на няколко фонда, събрани от Гаел Колен и Михаел Щудемунд-Халеви (Collin & Studemund-Halevy 2006, 2007a, 2007b, 2009). Между 1873 и 1948 г. публикуваните на ладино книги в България са около 250 (от 610 заглавия, притежавани от български библиотеки). Повечето от тях са ционистки брошури и печатни материали, административни правила и кодекси, исторически трудове, но и 25 литературни творби – пиеси, стихотворения, повести и романи, главно любовни и приключенски, от които 9 са преводи от френски, иврит, идиш и немски. От тези 25 творби, публикувани между 1892 г. и 1931 г., 21 са написани на еврейска азбука, две на кирилица (1931 г.) и 2 на латиница (1924 г., 1930 г.). С емиграцията в Израел на повече от 40 000 евреи между 1948 г. и 1951 г. се слага край на писането на ладино. Еврейските писатели, останали в България, пишат на български.

В новата българска държава усвояването на говоримия арменски е приоритет за арменската общност чрез строенето на училища, толерирани от българските правителства до 60-те години на миналия век. Събраният от Нерсес Касабян и Агоп Гилигян каталог на публикуваните в България между 1885 г. и 1989 г. арменски книги съдържа 381 арменски заглавия и 6 армено-турски. (Касабян & Гилигян 2008) В по-голямата си част, 163 заглавия, това са литературни творби: 40 романа, 43 разказа и повести, 32 стихосбирки, 37 пиеси и оперни либрета. Някои от текстовете, като *Лудият* от Акоп Мелик-Акопян (Раффи), принадлежат към арменския литературен канон. Между авторите можам досега да идентифицирам 14, които са живели временно или трайно в България. След Втората световна война се пише все по-рядко на арменски в полза на българския (само 13 заглавия, от които 2 се отнасят до литературата).

Най-много литературни произведения са написани на турски, като тяхната история е и сложна и най-малко позната. В рамките на този доклад изложението ми за съжаление ще обобщи и опрости прекалено фактите. Създаването на нови жанрове в литературата на българските турци по западен образец се осъществява между края на XIX в. и началото на XX в. (Татарлъ 1999) Повечето текстове са публикувани в списания и вестници от писатели, които имат чувството, че живеят „между две родини“ и се питат коя ли публика би прочела книги им, щом пишат на турски език в една българоезична страна. Това обаче е само една от причините за липсата на научен интерес към една толкова обемна литература – 50 заглавия излизат между 1920 г. и 1943

г., публикувани от турски издатели в големи български градове; 89 заглавия (45 стихосбирки и 44 романи и сборници с разкази), издадени между 1957 г. и 1969 г. от специална секция на *Народна просвета*. Тези текстове са непознати в България, пазят се в складове извън София и са почти недостъпни; в Турция са включени в *История на турската литература извън Турция* (1997 г.). (Бибина 1999, 2001; Şimşir 1987 ; Süleymanoğlu 1996)

„Като цяло приносът на турската общност, впрочем и на останалите общности като арменската, еврейската, ромската и др., в културния живот на страната все още предстои да бъде изследван в дълбочина“, пише Йорданка Бибина през 2013 г. Кратката картография на отсъстващото, която току-що очертах, отваря път към научни предизвикателства. Незнаейки нито арменски, нито ладино, нито турски, аз мога само да събера разпръснати и трудно достъпни сведения с надеждата, че ще подтикнат изследователите, способни да прочетат и анализират написаните на тези езици текстове, като ги съпоставят със съответните литератури и литературни полета. С други думи да се отчете множествеността и връзката срещу единичността, ако се позова на „поетиката на разнообразното“ на Едуар Глисан, който противопоставя ризома на мястото-корен, изключващ другия“. (Glissant 1996)

Библиография

- Бибина, Йорданка 1999. Поезията на българските турци след втората световна война - Литературата на малцинствата в България след освобождението. София: Карина М. [Bibina, Yordanka 1999. Poeziyata na balgarskite turtsi sled vtorata svetovna vojna - Literaturata na maltsinstvata v Balgariya sled osvobozhdenieto. Sofiya: Karina M.]
- Бибина, Йорданка 2001. Гласовете ви чувам - Многоцветие, София: IMIR. [Bibina, Yordanka 2001. Glasovete vi chuvam - Mnogotsvetie, Sofiya: IMIR.]
- Бибина, Йорданка. Познаваме ли се отнякъде? Отново за “Турците в България” - [Bibina, Yordanka. Poznavame li se otnyakade? Otnovo za “Turt-site v Balgariya”] <https://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/iordanka-bibina/2013-01/poznavame-li-se-otnyakde-otnovo-za-turcite-v-blgariya/> [seen 14.02.2016]
- Гезенко, Ваня 2016. Пренесено от Сфа’рад - La estreya, № 12, с. 36-54. [Gezenko, Vanya 2016. Preneseno ot Sfa’rad - La estreya, № 12, s. 36-54.]
- Ешкенази, Ели & Гичев, Страхил 1966. Опис на еврейските старопечатни книги в България, т. 1. София: БАН. [Eshkenazi, Eli & Gichev, Strahil 1966. Opis na evreyskite staropechatni knigi v Balgariya, t. 1. Sofiya: BAN.]
- Иванов, Михаил & Ялъмов, Ибрахим 1998. Турската общност в България и нейният печат - *Българско медиазнание* № 2. [Ivanov, Mihail & Yalamov, Ibrahim 1998. Turskata obshtnost v Balgariya i neyniyat pechat - Balgarsko

- mediaznanie № 2.]
- Иванчев, Димитър 1969. Български периодичен печат 1844-1944, т. 3. София: Наука и изкуство. [Ivanchev, Dimitar 1969. Balgarski periodichen pechat 1844-1944, t. 3. Sofiya: Nauka i izkustvo.]
- Игов, Светлозар 2001. История на българската литература. София: Сиела. [Igov, Svetlozar 2001. Istoriya na balgarskata literatura. Sofiya: Siela.]
- Касабян, Нерсес & Гилигян, Агоп 2008. Библиография на арменските книги, издадени в България (1885-1944-1989). Пловдив: Народна библиотека Иван Вазов. [Kasabyan, Nerses & Giligyan, Agop 2008. Bibliografiya na armenskite knigi, izdadeni v Bulgariya (1885-1944-1989). Plovdiv: Narodna biblioteka Ivan Vazov.]
- Кендерова, Стоянка 1985. Опис на документите на арабски език, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“ в София. София: Народна библиотека Св. Кирил и Методий. [Kenderova, Stoyanka 1985. Opis na dokumentite na arabski ezik, zapazeni v Orientaliskiya otdel na Narodnata biblioteka „Kiril i Metodiy“ v Sofiya. Sofiya: Narodna biblioteka Sv. Kiril i Metodiy.]
- Кендерова, Стоянка 1999. Персийската ръкописна книга в обществените библиотеки и частните сбирки в България през XVIII-XIX век - Съдбата на мюсюлманските общности на балканите, т. 4. София: IMIR. [Kenderova, Stoyanka 1999. Persiyskata rakopisna kniga v obshtestvenite biblioteki i chastnite sbirki v Bulgariya prez XVIII-XIX vek - Sadbata na myusyulmanskite obshtnosti na balkanite, t. 4. Sofiya: IMIR.]
- Кендерова, Стоянка 2001b. Ахмед ел-Кешки ефенди от Самоков – един местен творец и дарител от края на XVIII век - История на мюсюлманската култура по българските земи. София: IMIR, с. 72-93. [Kenderova, Stoyanka 2001b. Ahmed el-Keshki efendi ot Samokov – edin mesten tvorets i daritel ot kraia na XVIII vek - Istoriya na myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi. Sofiya: IMIR, s. 72-93.]
- Кендерова, Стоянка 2001a. За интереса към книгата у едно турско семейство от Самоков. - Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. София: Академично издателство Марин Дринов, с. 311-324. [Kenderova, Stoyanka 2001a. Za interesa kam knigata u edno tursko semeysto ot Samokov. - Izsledvaniya v chest na chl.-kor. profesor Strashimir Dimitrov. Sofiya: Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, s. 311-324.]
- Кендерова, Стоянка 2003. Мястото на еш-шейх ел-Хаджж Хасан бин Салих сред Самоковските книжовници от XVIII век. - Арабистика и ислямознание, т. 2. София: УИ Св. Климент Охридски, с. 359-371. [Kenderova, Stoyanka 2003. Myastoto na esh-sheyh el-Hadzhzh Hasan bin Salih sred Samokovskite knizhovnitsi ot XVIII vek. - Arabistika i islyamoznanie, t. 2. Sofiya: UI Sv. Kliment Ohridski, s. 359-371.]
- Кендерова, Стоянка 2010. Библиотеката на един провинциален управител в османската империя – Осмен паша, валия на Сайда - Библиотека № 5. [Kenderova, Stoyanka 2010. Bibliotekata na edin provintsialen upravitel v osmanskata imperiya – Osmen pasha, valiya na Sayda - Biblioteka № 5.]
- Кирова, Милена 2016. Българска литература от Освобождението до Първата

- световна война. Част 1. София: Колибри. [Kirova, Milena 2016. Balgarska literatura ot Osvobozhdenieto do Parvata svetovna voyna. Chast 1. Sofiya: Kolibri.]
- Кочев, Николай & Бомберг, Джак 2016. „Сефарадските евреи и книгопечатането в балканския полуостров“ - *La estrea* X° 12, с. 55-63. [Kochev, Nikolay & Bomberg, Dzhak 2016. „Sefaradskite evrei i knigopechataneto v balkanskiya poluostrov“ - *La estrea* H° 12, s. 55-63.]
- Маринов, Димитър 1887. История на българската литература. Пловдив: Христо Г. Данов. [Marinov, Dimitar 1887. Istoriya na balgarskata literatura. Plovdiv: Hristo G. Danov.]
- Николова, Надка 2004. Билингвизмът в българските земи през XV-XIX век. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски. [Nikolova, Nadka 2004. Bilingvizmat v balgarskite zemi prez XV-XIX vek. Shumen, UI „Episkop Konstantin Preslavski.] <http://shu.bg/tadmin/upload/storage/719.docx>.
- Пенев, Боян 1930-1936. История на новата българска литература. София: Държавна печатница. [Penev, Boyan 1930-1936. Istoriya na novata balgarska literatura. Sofiya: Darzhavna pechatnitsa.]
- Татарлъ, Ибрахим 1999. Литературата на турците в България – състояние на изучаването ѝ и някои нейни теоретични и прагматични проблеми - Литературата на малцинствата в България след освобождението. София: Карина М. [Tatarla, Ibrahim 1999. Literaturata na turtsite v Bulgariya – sastoyanie na izuchavaneto ѝ i nyakoi neyni teoretichni i pragmatichni problemi - Literaturata na maltsinstvata v Bulgariya sled osvobozhdenieto. Sofiya: Karina M.]
- Теодоров-Балан, Александър 1896. Българска литература, кратко ръководство за средните и специални училища. Пловдив: Хр. Г. Данов. [Teodorov-Balan, Aleksandar 1896. Balgarska literatura, kratko rakovodstvo za srednite i spetsialni uchilishta. Plovdiv: Hr. G. Danov.]
- Cebe, Günil Özlem 2016. To translate or Not to translate ? 19th Century Ottoman Communities and Fiction - *Die Welt des Islams* n° 56, p. 187.
- Collin, Gaëlle & Studemund-Halevy, Michael 2006. Un trésor oublié : le fonds judéo-espagnol de la bibliothèque municipale Ivan Vazov de Plovdiv - *Miscelanea y Estudios Arabes y Hebraicos* N°55, p. 83-117.
- Collin, Gaëlle & Studemund-Halevy, Michael 2007a. Un trésor oublié, deuxième partie : le fonds judéo-espagnol bulgare de la bibliothèque de Yad Vachem (Jérusalem), le fonds Benjamin Arditti - *Romanistik in Geschichte und Gegenwart*, Vol. 13, N° 2, p. 221-232.
- Collin, Gaëlle & Studemund-Halevy, Michael 2007b. Entre dos mundos : catálogo de los impresos búlgaros en lengua sefardí (siglos XIX y XX). Barcelona: Tirocino.
- Collin, Gaëlle & Studemund-Halevy, Michael 2009. Le fonds de livres judéo-espagnols des Archives Centrales d'État à Sofia : description et catalogue - *Romanistik in Geschichte und Gegenwart*, 15,1, p. 37-60.
- Glissant, Édouard 1996. Introduction à une poétique du divers. Paris: Gallimard.
- Kenderova, Stoyanka 2009. Les livres de musulmans : centres de production dans

- les terres bulgares à l'époque ottomane - Etudes balkaniques, cahiers Pierre Belon N°16, p. 171-199.
- Kenderova, Stoyanka 2011. Les représentations de l'Orient dans les programmes des écoles turques et bulgares au cours du XIXe siècle. - *Res orientales XX*, Figures pionnières de l'orientalisme : convergences européennes, p. 283-299.
- Mignon, Laurent 2019 (forthcoming). Notes sur l'histoire de la littérature turque des Tanzimat (1839) à la « Révolution des lettres » (1928) - *Slovo* N° 50.
- Şimşir, Bilal 1987. The Turkish Minority Literature in Bulgaria. Ankara.
- Strauss, Johann 1995. Diglossie dans le domaine ottoman. Évolution et péripéties d'une situation linguistique - *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, n°75-76, c. 221-255.
- Strauss, Johann 2003. Who read what in the Ottoman Empire (19th-20th centuries) ? - *Arabic Middle Eastern Literatures*, Vol. 6, N°1.
- Süleymanoğlu Yenisoy, Hayriye 1996. Bulgaristan Türkleri Şiiri - *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı* Ankara, 449-578.
- Süleymanoğlu Yenisoy, Hayriye 1997. Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Cilt 8 - *Bulgaristan Türk Edebiyatı*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayını. Ankara.